

FOLKLORLIQ SHIG'ARMALARDA UYQASTIN TURLERI

*Mambetov Ikram**Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*

Annotaciya: Bul maqalada folklorlıq shıǵarmalardaǵı qosıq qurılısı máselesi sóz etiledi. Uyqastın túrleri hám onıń mazmunǵa qatnası máseleleri folklordaǵı naqıl-maqallar hám klassik shayırlar dóretiwshiligi menen salıstırılıp úyreniledi.

Tayanış sózler: folklor, naqıl-maqallar, uyqas, alliteraciya, klassikalıq ádebiyat,

Házirgi qaraqalpaq poeziyası awız eki ádebiyattın hám klassikalıq ádebiyatımızdıń dawamı sıpatında onıń barlıq dáwirlerge tán bolǵan belgilerin ózinde jámlep ósip shıqtı hám rawajlandı. Qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıwında basıp ótken basqıshlardıń óz-ara baylanısı birqansha tereńge ketetuǵınlıǵı belgili. Xalıq poeziyasınıń uzaq dawirler dawamında jetistirilgen, poetikalıq sezimlerdi beriwdegi eń ápiwayı poetikalıq formalar qaraqalpaq poeziyasınıń qosıq dóretiwde eń dáslepki múmkinshilikleri sanaladı.

Usınday ápiwayı poetikalıq formalardıń biri - naqıl-maqallar qısqa kólemge iye bolıp kelip, geypara jaǵdayda bir qatardan ibarat bolıp, ayılajaq oy-pikirdi bir qatarǵa sıyǵıza alıw tárepleri menen xarakterlenedi. Máselen:

Az bolsın, saz bolsın.

Mısalǵa alınǵan naqılда «az», «saz» sózleri bir qatardıń ózinde-aq uyqasıp tur. Sonıń menen birge bul naqılда redifli uyqas jetekshiligi seziledi. Bir qatardıń ózinde usınday úlken máni ashıp kórsetiw awızeki dóretpelerimizdiń poetikası bay ekenligen dárek beredi. Qaysı xalıqtıń ádebiyatın alıp qarasaq ta, onıń ishinde xalıq qosıqları kórnekli orın iyeleydi. Xalıq óz qosıqlarına húrmet penen qarap, insan ruwxıy dúnyasındaǵı eń sulıw qubılıslardıń biri ekenin ańlaǵan, kórkem obrazlardı jaratıwdaǵı ájayıp óner dep bahalaǵan. «Naqıllar menen maqallar mudamı qısqa bolıp keledi, biraq olarǵa sıyıştırılǵan aqıl menen sezim pútin bir kitap etip jazsań da ada bolmastay» - degen edi M.Gorkiy.

«Naqıl-maqallar esitkenge túsiniqli, túsiniwge jeńil, uyqaslar tolıq saqlanǵan hám irǵaqlı bolıp keledi. Xalıq naqıl-maqaldı tez yadlap alıp óz isin, eldiń táshwishlerin, eldiń danalıq sózleri menen salıstırıp tekserip júredi», - degen edi R.Berdibaev. Bul dástúr qaraqalpaq xalqınıń áyyem zamanlardan baslap, kúndelikli sóylew ámeliyatına tereń tamırlasqan. Naqıl-maqallardıń tereń mazmunı tıńlawshını tez túsiniw, yadlap alıwına múmkinshilik jaratadı.

Sıylaǵandı sıyr *bilmes*,

Sıypaǵandı eshek *bilmes*.

Birinshiden, tereń ironiyalıq mazmun eki qatarǵa sheberlik penen sıydırılǵan.

Ekinshiden, úsh alliteraciya («s») hám maqal qatarlarınıń basında kelgen eki sózden quralǵan uyqas («sıylǵandı», «sıypaǵandı»), sonday-aq, «bilmes» sózleriniń qaytalanıp keliwleri pikirlerdiń jańlap esitiliwin, oqılıwın támiyinlegen. Mazmunı jaǵınan da, forması jaǵınan da kórkem.

«Qaraqalpaq xalqı ótken ásirde-aq Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq sıyaqlı shayırlardı dórete aldı», -dep jazǵan edi XX ásirde 70-jıllarında belgili alım I.Saǵıyov. Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shayırlar shınında da qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatınıń shını esaplanadı. Klassik shayırlar poeziyasında kórkemliktiń kóp sırları bar bolıp, hár qanday insan klassik shayırlar dóretiwsihiligin tán aladı hám ádebiyatımızdıń eń biyik tulǵaları sıpatında qásterleydi.

Berdaq shayır poeziyası negizinen qaraqalpaq poeziyasınıń úlgilerine tiykarlanǵanı ushında Ájiniyaz lirikası sıyaqlı Kúnshıǵıs klassikleriniń dástúrlerin ózinde tolıq jámlegen emes. Sol ushında Berdaq poeziyasınıń qosıq qurılısı qaraqalpaq xalıq dástúrleri tiykarında qosıq jazǵan shayırlardıń qosıq formasınan hesh qanday pari qılmaıdı.

Qosıq qurılısı poeziyadaǵı ayrıqsha kórkemlik komponentlerdiń biri bolıp lirikaniń hám liro-epikaniń kórkemlik ózgesheliklerin belgileydi. Usı jaǵınan qaraǵanda ol ádebiy kórkemliktiń negizgi tarawlarınıń birin óz ishine aladı. Solay bolsada qosıq qurılısınıń negizi bolǵan «ırǵaq», «uyqas», «ólshem», «bánt» dep atalǵan tórt tarawdı óz ishine alatuǵını bolǵanı ushında bul tórt tarmaqtıń qollanılıwı barlıq shayırdá birdey dep qarawǵa bolmaıdı.

Sesleriniń **jaǵımpazın,**

Gúllendirgen **kewil jazın,**

Búlbilgóya **sózin-sazın,**

Táriyp eteyin Muwsanıń.

Mısalǵa alınǵan bul qosıq qatarları tek oqıw ushın ǵana jazılǵan emes. Báلكi namaǵa salıp aytıw ushın da jazılǵan. Berdaq hám shayır hám baqsı bolǵanı ushın onıń qosıqlarında ırǵaq ádewir kúshli ekenligi seziledi. Sol ushında shayır qosıqtıń muzikalıq ırǵaqlarına ayrıqsha áhmiyet qaratqan.

Berdaq poeziyasındaǵı uyqaslar kóbirek xalıq poeziyası dástürinde qollanılǵanı anıq kózge taslanıp turadı. Onıń qosıqlarındaǵı uyqaslardıń kópshiligi xalıq tilindegi «oyran», «sayran», «hayran», «ber», «er», «sher» sıyaqlı bolıp keledi. Klassik shayırlar poeziyasındaǵı uyqaslarda gedir-budırılıq sezilmeydi. Qosıq qatarları bir tegis bolıp, uyqasıwshı sózler shuwmaqtı minsiz ráwishte biriktiriwge sebepshi bolǵan. Ádebiyat teoriyasınıń maǵlıwmatlarında folklor menen jazba ádebiyattı baylanıstırıwda uyqaslardıń ornı ayrıqsha ekenligi keń túrde atap ótiledi. Sebebi jazba ádebiyat rawajlanǵan sayın uyqaslar túrlenip, qıyın sózler menen almasıp, quramalasıp baradı. Klassik shayırlarımız uyqas tańlaǵanda xalıq poeziyası jolı menen barıp, onıń barlıq múmkinshiliklerinen paydalanadı. Bul xalıq poeziyasında úlken sheberlik jolı

esaplanadı. Usınday jaǵday XX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń dóretiwshiliginde de ayqm seziledi. Bul dáwirde jazba ádebiyat tolıq qalıpleskeni menen shayırlarımızdıń kópshilik dóretiwshiliginde folklorlıq dástúrler tolıq saqlanǵanlıǵı kórinedi.

Keltirdim sózdiń ğayıbın,
Jumıstıń aqsaq mayıbın,
Ayttım basqarma ayıbın,
Ózligińnen bir bilmediń.

Keltirilgen mısalda tiykarınan XX ásirdeń 30-40 jıllarında júz berip atırǵan jámiyetlik-siyasiy jaǵdaylarǵa baha berip atırǵanlıǵı kórinse de, qosıq tiykarınan klassik shayırlardıń qosıq formasınan uzaq emes. Qosıq qatarındaǵı buwın sanları da, uyqas túri boyınsha da folklorlıq dástúrdegi qosıqlardı eske saladı.

Belgili ilimpaz N.Dáwqaraev Berdaq dóretpeleriniń qosıq qurılısı haqqında bılay dep jazadı: «Ásirese Berdaq 8 buwınlı, 4 qatarlı qosıq túrin kóp qollandı, onı taǵı da rawajlandırdı hám jetildirdi. Bul túrler kópshilik massanıń oqıwına, aytıwına jeńil, túsiniikli edi. Berdaqtıń óz kózi menen kórmey, birewlerden esitiwi boyınsha jazǵan qosıqlarınıń tórtinshi qatarlarınıń sońǵı sózi, yaǵnıy bayanlawshı «eken» kómekshi feyili qosılıwı menen jasaladı. Máselen, «bolǵan eken», «barǵan eken», «kórgen eken» qusaǵan («Altı qız», «Sıqmar eken», «Eken», qosıqları, «Rawshan», «Aqmaq patsha», «Shejire» poemaları hám basqalar).

Klassikalıq ádebiyattıń negizgi ólshemi barmaq ólshemi bolıp bul ólshem negizinen qosıq qatarlarınıń buwın sanların teń saqlaw nátiyjesinde kelip shıqqan. Onıń eń dáslepki baǵdarları 7-8 buwınlı terme hám tolǵawlar bolıp esaplanadı. Bul ólshem Berdaqtıń «Aydos baba» poemasında keń qollanılǵan. Bunnan basqa da 8-9; 10-11; buwınlı qosıqları kóp ekenligi belgili.

Qaraqalpaq poeziyasınıń bir ózgesheligi, tórt qatarlı qosıqtıń ádette dáslepki úsh qatarı bir-biri menen uyqasıp keledi de, tórtinshi qatarı kelesi bántlerdiń sońǵı qatarı menen turaqlı túrde uyqasıp keledi. Qosıqlardıń basım kópshiligi úsh qatarlı uyqastı bir bánt átirapında biriktirip qosıq shuwmaqların payda etiw baǵdarında jazılǵan, sonıń menen birge bántler birgelikli sózler menen tamamlanǵan. Máselen: «Salıq», «Bolǵan emes», «Zamanda», «Xalıq ushın», «Jaqsıraq», «Kerek» h.t.b. Bul qosıqlarda bántlerdiń hámmesi usınday sózler menen tamamlanadı. Demek, Berdaq bántti qosıqtın atamasına temasına boysındırǵan. Sonıń menen birge birgelikli bántlerdi kóp qollanǵan. «Birgelikli bánt»-bul hár shuwmaq sońında bir tekli bántli sózlerdiń qaytalawlarına ayıladı. Máselen, Ájiniyaz poeziyasındaǵı «Xosh aman bol bizden qaldıń Bozataw» sıyaqlı Berdaq shayırdı da «Zalım ayralıq-ayralıq», «Ne bolarımdı bilmedim» qosıqlarında ushırasadı.

Belgili ilimpaz A.P.Jovtis «Anglichan poeziyasında uyqas onsha kóp emes, biraq seslik baylanıstıń eskirgen túri boyınsha bul problemanı ózinshe sheshti», -degen edi. Al klassik shayırlarımız uyqas dúziw usılında kóp ǵana múmkinshiliklerinen

paydalanadı.

Demek qaraqalpaq klassik wákilleri óz poeziyasında qosıq uyqaslarına úlken itibar bergen. Sonıń menen birge shayırlar qosıq ırǵaqların saqlap qalıw ushın buwnaqlarǵa da ayırıqsha itibar beredi. Usınday sebeplerge kóre hár qanday insan klassik shayırlar dóretiwshiligin tán aladı hám ádebiyatımızdıń eń biyik tulǵaları sıpatında qásterleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
2. Бердибаев Р. Сарқылмас қазына. – Алматы: Жалын, 1981.
3. МАМБЕТОВ ИКРАМ КАМАЛОВИЧ (2020). “The Issue of the Rhyme in the Karakalpak Poetry of the 1930th”. Name of the Journal: International Journal of Academic Research in Business, Arts and Science, (IJARBAS.COM), P, 61- 69. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3779055> , Issue: 4, Vol.: 2, Article: 7, Month: April, Year: 2020. Retrieved from <https://www.ijarbas.com/all-issues/>
4. Mambetov, I. K. (2020). Artistic researches in karakalpak poetry (Based on the material of the karakalpak poetry of the 1930S). Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 9(3), 56-60.
5. Kamalovich, M. I. (2021). Research of Artistic Form in Karakalpak Literary Criticism. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 2(4), 135-138.
6. Мамбетов, И. (2023). ИЗУЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ФОРМ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ. *Talqin va tadqiqotlar*, 1(28).
7. Қарақалпақ поэзиясының антологиясы. – Нөкис: Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1956.
8. Жәрімбетов Қ. Әдебиятанұдан сабақлар. –Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.